

Urszula Augustyniak

<https://orcid.org/0000-0003-3527-3159>

Wydział Historii Uniwersytetu Warszawskiego

Zakres wolności intelektualistów pod patronatem Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku w związku z badaniami profesora Lecha Szczuckiego nad historią intelektualną i patronatem

Artykuł nawiązuje do zainteresowań profesora Lecha Szczuckiego mecenatem, jego wpływem na ewolucję poglądów korzystających z niego intelektualistów oraz mechanizmami pozyskiwania protektorów – w tym wypadku ewangelickiej linii litewskiego rodu Radziwiłłów. Dotyczy zakresu wolności poglądów i wypowiedzi korzystających z ich protekcji filozofów, nauczycieli w gimnazjach fundowanych przez Radziwiłłów oraz ich sekretarzy i doradców politycznych.

The article refers to Professor Lech Szczucki's interests in patronage and its impact on the evolving views of intellectuals who benefited from it. It also examines the mechanisms involved in acquiring patrons, with a specific focus on the Evangelical branch of the Lithuanian Radziwiłł family. It explores the scope of freedom of views and speech of philosophers who profited from their patronage, teachers in grammar schools funded by the Radziwiłłs, and their secretaries and political advisors.

Słowa kluczowe: Radziwiłłowie birżańscy, patronat, intelektualiści jako klienci magnaccy, wolność poglądów i wypowiedzi

Key words: Birża Radziwiłłs, patronage, intellectuals as magnate clients, freedom of views and speech

<http://dx.doi.org/10.12775/OiRwP.2025.01>

<http://rcin.org.pl>

Obraz patronatu intelektualnego ewangelickiej linii Radziwiłłów¹ w literaturze jest niejednoznaczny. Dotyczy to przede wszystkim relacji między książętami na Birżach i Dubinkach a zatrudnianymi przez nich intelektualistami. W latach osiemdziesiątych spektrum badań ograniczało się do literatów i poetów. Jak zauważyła Mariola Jarczykowa, o ile Janusz Pelc i Władysław Tomkiewicz oceniali ich sytuację raczej pozytywnie², to inni badacze sprowadzali ich relacje z patronami do kontraktu o pracę opłacanego honorarium pieniężnym, podkreślając nieopłacalność ich pracy (zwłaszcza Daniela Naborowskiego)³, instrumentalne traktowanie oraz uzależnienie finansowe od protektorów⁴. Zagadnieniem wolności twórczej, jako odrębnym przedmiotem refleksji, zajął się jedynie Krzysztof Mrowcewicz⁵.

Wynikało to w znacznej mierze z anachronicznej interpretacji mecenatu magnackiego we wczesnonowoczesnej Rzeczypospolitej przez historyków literatury, skłonnych do dopatrywania się we wczesnonowoczesnym patronacie magnackim odwzorowania mecenatu starożytnego i oczekujących bezinteresowności patronów. Perspektywę badawczą radykalnie zmieniło dopiero „odkrycie klientelizmu” jako podstawowego łącznika magnatów z ludźmi korzystającymi z ich patronatu po ukazaniu się w 1994 r. pionierskiej książki Antoniego Mączaka⁶. W swoich badaniach nad mechanizmami patronatu Radziwiłłów birżańskich wielokrotnie kwestionowałam uproszczony obraz relacji między nimi a ich klientami, starając się zwrócić uwagę na podstawową cechę związków klientalnych – wzajemność, opartą

¹ M. Jarczykowa, *Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 1995, s. 7–20.

² J. Pelc, W. Tomkiewicz, *Rola mecenatu w rozwoju kultury i literatury polskiej w czasach renesansu i baroku*, red. J. Pelc, Wrocław 1973 (Problemy Literatury Staropolskiej, t. 2), s. 214–215.

³ W. Weintraub, *Od Reja do Boya*, Warszawa 1977, s. 114; K. Mrowcewicz, „Skamieniała langusta i suszony kameleon” – o panegirykach Daniela Naborowskiego, w: *Literatura i instytucje w dawnej Polsce*, red. H. Dziechcińska, Warszawa 1994, s. 142.

⁴ M. Jarczykowa, „Hojna dłoń” czy „skurczona ręka”? O materialnych aspektach mecenatu staropolskiego, w: *Liber amicorum Professoris Joannis Malicki*, red. D. Rott, P. Wilczek, współudz. B. Stuchlik-Surowiak, Katowice 2011, s. 127–137.

⁵ K. Mrowcewicz, *Czemu wolność mamy? Antynomie wolności w poezji Jana Kochanowskiego i Mikołaja Sępa Szarzyńskiego*, Warszawa 1987.

⁶ A. Mączak, *Klientela. Nieformalny system władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.*, Warszawa 1994. Na znaczenie więzi klientalnej między Radziwiłłami a ich „famulusami” jako pierwsza spośród polonistów zwróciła uwagę H. Dziechcińska, w: eadem, *Kultura literacka w Polsce XVI i XVII wieku*, Warszawa 1994, s. 79.

na wspólnocie interesów patrona i klientów, w tym wypadku wzmocnioną, lecz niezdeterminowaną przez przynależność do konfesji ewangelicko-reformowanej (kalwińskiej), a w indywidualnych przypadkach przez więzi emocjonalne i przyjaźń⁷.

W niniejszym artykule wracam do tego zagadnienia w nieco innym kontekście. Głównym jego celem jest określenie zakresu wolności intelektualnej i egzystencjalnej ludzi objętych patronatem radziwiłłowskim. Interesują mnie następujące kwestie:

1. Czy i na ile człowiek zależny finansowo od protektora może zachować niezależność intelektualną?
2. Czy przyjąwszy opiekę patrona, prezentuje poglądy jego, czy własne – o ile tego typu opozycja ma sens w okresie, kiedy powszechne było autorstwo zbiorowe?
3. Czy protegowany możnego patrona jest wolny na tyle, by jego wypowiedzi na temat wolności szlacheckiej we wczesnonowoczesnej Rzeczypospolitej były wiarygodne?

Odpowiedzi na te pytania wiążą się z zagadnieniem kontynuacji w pierwszej połowie XVII w. humanistycznej koncepcji wolności obywatelskiej jako uprawnienia, a nie przywileju oraz szlachectwa z cnoty, a ściślej: wykształcenia, kwalifikacji etycznych i intelektualnych oraz zaangażowania w obronę dobra wspólnego intelektualistów, czyli wykształconych dworzan świeckich, sekretarzy Radziwiłłów, nauczycieli w fundowanych przez nich szkołach i gimnazjach. W ramach klienteli radziwiłłowskiej tworzyli oni grono ludzi studiujących na tych samych uczelniach zagranicznych, często utrzymujących kontakty osobiste i korespondencyjne po powrocie do Rzeczypospolitej oraz korzystających z protekcji przyjaciół politycznych Radziwiłłów⁸.

Ze względów pragmatycznych ograniczam się do prezentacji kilku z nich – filozofów i teologów Andrzeja Wolana, Adama Rassiusza (Rassowskiego vel Raszewskiego) i księdza Jana Dominika oraz

⁷ U. Augustyniak, *O przyjaźni. Przyczynek do badania stosunków klientarnych*, w: *Necessitas et ars. Studia staropolskie dedykowane Profesorowi Januszowi Pelcowi*, t. 2, red. B. Otwinowska, A. Nowicka-Jeżowa, J. Kowalczyk, A. Karpiński, Warszawa 1993, s. 121–129.

⁸ Szersza charakterystyka tego środowiska w: eadem, *Patronat intelektualny Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Filozofowie Rzeczypospolitej w kulturach Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Konteksty geograficzne i koncepcyjne*, red. S. Huber, D. Viliūnas, Warszawa 2025 (*Politico Philosophica Orientalis*, t. 3), cz. 1, s. 3–25.

filozofa i polityka Samuela Przypkowskiego. Na ich wybór wpłynęła m.in. możliwość wprowadzenia do obiegu naukowego niedocenianych dotąd tekstów poświęconych zagadnieniom etycznym i poglądom na rolę społeczną ludzi wykształconych, tematów typowym dla późnorennesansowej kontynuacji antycznej tradycji koncepcji wolności republikańskiej i uzależnienia dobra wspólnego od cnoty⁹. Ich autorów traktują hipotetycznie jako reprezentatywnych przedstawicieli środowiska kulturalnego, które powstało w kręgu dworu birżańskiego. W tym kontekście prezentują ich sytuację osobistą oraz zakres ich wolności intelektualnej w wymiarze postulowanym i realnym, a także wspólnotę ideową i wpływ patronów na jej kształtowanie.

Zacznijmy od najwybitniejszego przedstawiciela tego grona, Andrzeja Wolana. W jego twórczości szczególną rolę, jak wiadomo, zajmuje zagadnienie związku wolności z prawem¹⁰. W literaturze przedmiotu występuje niemal wyłącznie jako autor traktatu *De libertate politica sive civili* (1571)¹¹. Warto zwrócić uwagę, że wydając fragment tego tekstu¹², Lech Szczucki zdecydował się na powierzenie jego przekładu Marii Cytowskiej i zmianę tytułu na *O wolności politycznej czyli obywatelskiej*, akcentującego osobiste zaangażowanie każdego obywatela w utrzymaniu wolności. Takie sformułowanie wydaje się bliższe intencji Wolana, który był wielkim admiratorem Andrzeja Frycza Modrzewskiego i od tej powinności (a zarazem przywileju) nie wykluczał plebejuszy, podobnie jak Modrzewski traktując Rzeczpospolitą jako związek (*coetus*) lub wspólnotę, a nie państwo w sensie ustrojowym.

Zakres wolności człowieka zależał od sformułowanego przez Wolana w *De libertate politica sive civili* warunku posiadania i swobodnego używania dóbr ziemskich¹³. Warto zwrócić uwagę, że wychodząc z tego

⁹ Zob. D. Pietrzyk-Reeves, *Ład Rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków 2012, rozdz. 4 i 5, s. 199–336.

¹⁰ Np. J. Marszek, *Wolność chroniona odpowiednimi prawami najistotniejszym skarbem – według traktatu Andrzeja Wolana De Libertate politica sive civilis libellus lectu non indignus*, „Rocznik Filozoficzno-Społeczny Ignatianum” 23, 2017, 1, s. 128–149.

¹¹ A. Wolan, *De libertate politica sive civili*, 1571 r., druk w Krakowie 1572 w oficynie M. Wirzbięty; następne w 1582 r. bez podania miejsca wydania; tł. S. Dubinowicz, *O wolności Rzeczypospolitej albo szlacheckiej*, Wilno 1606, wyd. i oprac. [jako *O wolności Rzeczypospolitej albo Ślacheckiej*] M. Eder, R. Mazurkiewicz, red. W. Uruszcak, Warszawa 2010 (dalej: *De libertate*).

¹² *Filozofia i myśl społeczna XVI w.*, t. 1, red. L. Szczucki, Warszawa 1978, s. 333–356.

¹³ A. Wolan, *De libertate* (2010), s. 89.

założenia, sam Wolan stał się człowiekiem wolnym i pełnoprawnym, obywatelem Wielkiego Księstwa Litewskiego dopiero po otrzymaniu od swego protektora, Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, majątności Bijućszki w powiecie oszmiańskim. Protekcji Radziwiłła zawdzięczał także dyplom Zygmunta Augusta potwierdzający w 1569 r. jego status jako obywatela Wielkiego Księstwa Litewskiego, o czym z wdzięcznością wspominał w przedmowie do swego najważniejszego dzieła *De libertate politica sive civili* (1572). Nie kwestionując zatem jego wysokiej pozycji jako pisarza politycznego i teologa, „papieża kalwinów litewskich”, można stwierdzić, że jego byt materialny jako gwarancja wolności egzystencjalnej zależał od łaski patrona.

W polskiej literaturze przedmiotu Wolan uważany jest za republikańskiego, jednak jego poglądy polityczne i orientacja ustrojowa nie są jednoznaczne¹⁴. W *Oratio ad senatum* (1573)¹⁵, napisanej w okresie pierwszego bezkrólewia, za osobę powołaną do obrony wolności w życiu publicznym uważał króla. Po przeprowadzce do Wielkiego Księstwa Litewskiego stał się jednak zwolennikiem pryncypatu jako optymalnej formy rządów. Jednoznacznie wynika to z jego traktatu *De principe et proprius eius virtutibus* (1608)¹⁶, pozostającego po niewątpliwym wpływie Johanna Sturma¹⁷, dedykowanego Piotrowi Gorajskiemu – jednemu z czołowych rokoszan i szwagrowi Janusza kasztelana wileńskiego i Krzysztofa hetmana polnego litewskiego Radziwiłłów, tytułowemu „princepsowi” (tu: raczej przywódcy ludu niż księciu) i innym *principi viri*, z urodzenia i dobrodziejstwa Bożego predestynowanym do rządów¹⁸.

¹⁴ Szerzej na ten temat I. Bortnik, „Ustrój idealny w myśli politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVI w.” Dziękuję autorowi za udostępnienie mi tego tekstu przed publikacją.

¹⁵ A. Wolan, *Oratio Ad Senatum Regni Poloniae Magnique Ducatus Lituaniae qua boni Principis in Republica constituendi modusque ostenditur*, Kraków: Maciej Wirzbięta, 1573, BO, sygn. XVI.Qu.1821 adl.

¹⁶ A. Wolan, *De Principe et proprius eius virtutibus*, Dantisci: officina Mathei Rode, 1608, BO, sygn. XVII 700 II.

¹⁷ J. Sturm, *De educatione principum libellus*, w: *Institutionis literatae sive de dicendi atque docendi ratione*, t. 1 (Tomus primus Sturmianis, współautor Henryk Stroband), Thoruni Borussurom: Melchior Nehring, 1586, s. 275–300, BK, sygn. St. D, Cim.Qu. 2035 – druga edycja traktatu dedykowanego pierwotnie Wilhelmowi, ostatniemu księciu Jülich-Kleve-Berg (zm. bezpotomnie w 1609), wtórnie – księciu Aleksandrowi Olelkowiczowi-Słuckiemu (1560–1591).

¹⁸ Podobnie w: A. Wolan, *Oratio funebris in laudem generosi et magnifici domini D. Ioannis Abramouicji, Palatinis Smolenscensis, Capitanei lidensis ac vendendis* [– –] *scripta annotore Andrei Volano*, Lubcz: Jan Kmita, 1596, BK, sygn. 11105 SDr.

Czy powierzenie obrony wolności politycznej i wyznaniowej magnatom stanowiło zmianę w poglądach Wolana i odejście od republikańskich założeń *De libertate* pod wpływem doświadczenia długich lat związku z Radziwiłłami i obserwacji niekorzystnych zmian stosunku do ewangelików za panowania Stefana Batorego i Zygmunta III? Wydaje się, że pisarz pozostał wierny swoim poglądom co do istoty wolności, związanej z realną władzą, a nie teorią ustrojową, przypisującą całej szlachcie rolę suwerena. Sformułowane w *De principe* oczekiwania wobec patronów ewangelickich w zakresie etyki osobistej i politycznej, a przede wszystkim w obronie wolności sygnalizował już wcześniej, zwracając uwagę, że wysokie urodzenie jest nie tylko przywilejem, ale i zobowiązaniem moralnym i społecznym: „ci, którzy w zacnych familiach się urodzili, ci pochodnię niejaka w rękach swych zapaloną między ludzie przynoszą”¹⁹. W rozdziałach VI do IX *De principe* skoncentrował się na obowiązkach możliwych ludzi wynikających z natury ich urodzenia: wielkoduszności (*magnanimitas*), wystrzegania się pychy (*superbia*) i chciwości (*avaritia*), podczas gdy na ich pełnomocnikach spoczywa powinność przestrzegania zwierzchników przed odchodzeniem od obowiązku i przywileju bronięcia wolności²⁰. Obowiązek patronatu i ludzkości (życzliwości) wobec ludzi, zwłaszcza ubogich, wynika (jego zdaniem) z prawa boskiego²¹. Degeneracja moralna i postawa aspołeczna wynikająca z sobkostwa prowadzi do oglupienia ludzi, wyrzeczenia się przez nich wolności i bezwolnego podporządkowania się przełożonym²², podczas gdy człowiek dzielny postępuje zgodnie z nauką Cycerona, by pogardzać pieniędzmi, jeśli się ich nie ma, a jeśli się ma, hojnie przyczyniać się do dobroczynności²³.

¹⁹ A. Wolan, *De libertate* (2010), caput VII. 16, s. 124: „hi, qui in clarissimis familiis nati sunt, lumen quoddam sive facem accensam secum affere in hoc hominum coetus”.

²⁰ A. Wolan, *De principe*, G2ver.: Principem maxime vacuum esse docet ac non solum ab iniuria inferenda abstinere, sed procuratorum etiam suorum; qui illius commoda promouent, ac negotiis gerendis praesunt, cupiditates coercere”.

²¹ Ibidem, G3: „Ea enim lege natum se existimet, ut non sibi privatim consulat, sed in communem Reipub. Salutem, quibuscunq[ue] opibus afluit, eas conferat. Multi omnibus seculis hac iustitiae laude florentes conspecti sunt, ut in eo luminitati patriae dispendio facultatem suarum consularent, nec Reipub[licae] amissa, fortunas suas in columes fore censerem”.

²² Ibidem, G2–G3: „Sunt enim quidam tam imbecillo animi, ut si fortuna illis arrideat, subito intumescant at se extollant, ut reliquos omnes contemnant, sequi superiores omnibus existimet”.

²³ Ibidem.

Zasady te obowiązują każdego człowieka, wynikają bowiem z prawa naturalnego. Jak z tego wynika, według Wolana sam fakt zależności klientalnej nie oznaczał ubezwłasnowolnienia, zakres podporządkowania patronowi zależy od indywidualnego wyboru.

Można zatem uznać, że traktat napisany u schyłku życia w 1605 r. w gorącej przedrozkoszowej atmosferze, a wydany w 1608 r., świadczy o wierności Wolana poglądom wyrażonym w *De libertate*, łącznie z dodanym, tuż przed słowem FINIS i bez związku z treścią i celem traktatu potępieniem opłaty pieniężnej za śmierć chłopca. Co więcej – jego poglądy, bezpośrednio nawiązujące do Modrzewskiego, były znane i podzielane w środowisku intelektualistów związanych z dworem birżańskim przynajmniej do końca lat trzydziestych XVII w., równoległe z nasilającymi się wpływami neo stoicyzmu.

Środowisko to ukształtowało się przede wszystkim dzięki patronatowi Radziwiłłów nad szkolnictwem, który łączył się ściśle z patronatem wyznaniowym. Plan rozbudowy ewangelickiego szkolnictwa średniego w Wielkim Księstwie Litewskim w omawianym okresie nakreślił synod prowincjonalny w Wilnie w 1625 r., kiedy to – na wyraźne żądanie Krzysztofa II Radziwiłła – w kanonie drugim zapisano „Postanowienie o szkołach”. Zdecydowano o utworzeniu dwóch szkół partykularnych: jednej w Kiejdanach dla dystryktów żmudzkiego, zawilejskiego i wileńskiego, a drugiej w Słucku dla dystryktów białoruskiego, nowogródzkiego i podlaskiego. Data nie jest przypadkowa, właśnie w 1625 r., w trakcie wojny ze Szwedami, została powtórnie zniszczona szkoła w Birżach. Szkoła w Słucku została ufundowana przez Janusza Radziwiłła podczaszego litewskiego 12 maja 1617 r. Choć budowę zajął się już po śmierci brata Krzysztof II Radziwiłł jako opiekun Bogusława Radziwiłła, który był faktycznym właścicielem Słucka²⁴. Były to jedyne ewangelickie szkoły średnie, które przetrwały kilka wieków. Nie przetrwała szkoła zabłudowska utworzona w 1654 r. Z akt synodu prowincjonalnego w Wilnie z 1655 r., kanon 1, wynika, że seminarium już działało, miało swój program, regulamin i odbywały się wykłady. Niestety, wojny z połowy XVII w. nie pozwoliły na dalszy jego rozwój.

Program nauczania i regulamin kształcenia w gimnazjum kiejdańskim z okresu przed i po potopie szwedzkim omówił Stanisław Tworek²⁵.

²⁴ E. Bagińska, *Edukacja kaznodziejów ewangelicko-reformowanych na Litwie w XVII wieku*, „Studia Podlaskie”, 20, 2012, s. 55.

²⁵ S. Tworek, *Programy nauczania i prawa gimnazjum kalwińskiego w Kiejdanach z lat 1629 i 1685*, OIRwP, 15, 1970, s. 223–236.

Na podstawie jego artykułu, zawierającego aneks z oryginalnymi dokumentami z Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskiego w Wilnie²⁶, można odtworzyć zakres wolności i obowiązków nauczycieli pracujących w tej uczelni, określony w uchwalonych na synodzie w 1629 r. prawach szkolnych obowiązujących wszystkie ewangelickie szkoły litewskie. Z punktu widzenia podjętego w tym artykule tematu najistotniejsze jest, że – w przeciwieństwie do kolegów jezuickich – regulaminy szkolne gimnazjów ewangelickich dotyczyły głównie obowiązków nauczycieli wobec uczniów, kładąc nacisk nie tyle na realizację programu nauczania, co na wychowanie dobrych członków Kościoła i obywateli państwa²⁷. Jest to godne podkreślenia, ponieważ dotychczasowe opracowania dotyczące szkolnictwa ograniczają się do wyliczania nauczanych przedmiotów, z pominięciem podstawowego zagadnienia formacji etycznej podopiecznych i przygotowania ich do obowiązków publicznych w duchu etyki chrześcijańskiej²⁸. Jedynie Elżbieta Bagińska zwróciła uwagę, że: „Szkoły traktowano jako sposób na dyscyplinowanie społeczności, a taka potrzeba mieściła się w kalwińskiej definicji wychowania, gdzie starano się połączyć pedagogikę z polityką”²⁹. Jest to tym ważniejsze, że miejsca dla uczniów w szkole miały być przydzielane nie według pochodzenia, lecz postępów w edukacji. Co więcej, uczniowie-plebejusze byli uprzywilejowani w stosunku do szlachciców pod względem opłat, które mieli regulować wedle możliwości finansowych, a najubożsi mogli być z nich zwalniani³⁰. Jak z tego wynika, plebejusze na równi ze szlachtą byli traktowani jako przyszli obywatele Rzeczypospolitej, a przykład mieli im dawać nauczyciele nadzorowani przez seniorów zborowych³¹.

Egalitarną atmosferę kiejdańskiego środowiska odzwierciedlają dwie rozprawki etyczne teologów i filozofów *minori gentium*, których wkład w kulturę intelektualną Rzeczypospolitej Obojga Narodów pozostaje niedoceniony – Adama Rassiusza i Jana Dominika.

²⁶ Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka, F. 40, ERS-1157, s. 105.

²⁷ S. Tworek, op. cit., s. 224.

²⁸ Zob. ks. M. Hintz, *Etyka indywidualna i społeczna Jana Kalwina*, w: *W nurcie myśli Jana Kalwina*, red. J. Budniak, P. Jaskóła, R. Porada, Opole 2009 (Ekumenizm i Integracja, t. 22).

²⁹ E. Bagińska, op. cit., s. 55.

³⁰ S. Tworek, op. cit., s. 227–228.

³¹ Ibidem, s. 227.

Adam Rassiusz (Rassjusz, Raschius, Roskis, Rosovski, Raszewski, Rassowski) (ur. po 1575, zm. po 1627) był synem teologa ewangelickiego Franciszka, który w 1577 r. zapisał się do Akademii Krakowskiej jako *Franciscus Adami Rassov de Nova Civitate*, a następnie przeniósł się z Korony na Litwę. O jego życiu wiemy niewiele. Według Ingė Luksaitė – jedynej biografki Rassiusza³² – immatrykulował się w Tybindze jako *Raschius Thomas Lituanus*, od 1594 r. kontynuował naukę w Królewcu jako *Raschi Joannes nobilis Lituanus*, a w 1604 r. Gdańskim Kolegium Akademickim jako *Vilnensis Lithuanus*, pod kierunkiem Bartłomieja Keckermanna³³. W czasie studiów uniwersyteckich był prywatnym preceptorem młodych szlachciców litewskich, a w latach 1613–1617 „moderatorem” szkoły w Birżach, odbudowanej od podstaw po pożarze w 1611 r.

W tym okresie ambicje intelektualne i poglądy etyczne Rassiusza, jako młodego absolwenta Gimnazjum Gdańskiego, zostały brutalnie skonfrontowane z realiami życiowymi. Wówczas właśnie nawiązał bezpośredni z Krzysztofem II Radziwiłłem, któremu skarżył się na złe warunki nauczania³⁴ i konieczność „restauracji w ludzie” szkoły birżańskiej³⁵. Natomiast jego stosunki z pozostałymi Radziwiłłami z linii ewangelickiej, Jerzym³⁶ i Januszem, podczaszym litewskim (1599) i kasztelanem wileńskim (1620)³⁷, miały charakter formalny. Jerzemu poświęcił pośmiertny panegiryk³⁸. Jego list dedykacyjny oraz *Oratio de vita et morte* [– –] *Janussi Radivilio*, jako rektora szkoły

³² I. Luksaitė, *Adamus Rosijus – Lietuvos kultūros veikėjas ir jo traktatai*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai”, seria A, 1989, 1 (106), s. 103–114.

³³ Bartłomiej Keckermann (1572–1609), teolog, filozof i historyk, studiował w Wittenberdze, Heidelbergu i Lipsku, w latach 1602–1609 profesor filozofii w Gimnazjum Akademickim w Gdańsku.

³⁴ AGAD, AR, dz. V, nr 12906, Adam Rassowski do Krzysztofa II Radziwiłła, wrzesień 1617 r., b.m. [z Birż], s. 1: „w jednej izbie uczymy trzej”.

³⁵ Ibidem, Adam Rassowski do Krzysztofa II Radziwiłła, 19 VI 1618 r., z Birż, s. 3. Zgodę na zatrudnienie katechisty i zakup nowego domu przeznaczanego na szkołę w Owancie otrzymał Rassiusz dopiero w 1625 r., zob. AGAD, AR, dz. V, nr 11728, Mikołaj Pióro do Krzysztofa II Radziwiłła, 8 VII 1618 r., z Owanty: miejsce na szkołę ustalone z ks. Rasowskim w rynku, w kamienicy Pacowskiej.

³⁶ H. Lulewicz, *Radziwiłł Jerzy h. Trąby (1578–1613), kasztelan trocki*, PSB, 32, 1987, s. 234–235.

³⁷ T. Wasilewski, *Radziwiłł Janusz h. Trąby 1579–1620*, PSB, 32, 1987, s. 202–208.

³⁸ *Honor funeris III Principis Georgio Radivilio Duci Birzarum et Dubincorum ab Adamo Rassio, Scholae Birzanae moderator*, in *Officina Petri Blasti, Lubecae Litvanorum 1613* (K. Estreicher, *Bibliografia staropolska*, t. 26, tom serii III 15, Kraków 1915, s. 130).

birżańskiej, otwierały książeczkę, gdzie swoje epicedia i epitafia podpisali uczniowie³⁹.

Warto podkreślić, że swoje obowiązki nauczycielskie pełnił Rasiusz przez wiele lat jako człowiek świecki, dopiero w 1624 r. wyraził chęć pełnienia służby duszpasterskiej⁴⁰. Na synodzie w 1625 r. został wyznaczony (wraz z ks. Janem Krosnowickim) do przejrzenia i przygotowania do druku rękopisów ksiąg pozostałych po ks. Baltazarze Krosnowickim, co świadczy o uznaniu jego kompetencji w zakresie teologii. Fakt, że Rasiusz został dość niespodziewanie ordynowany do ministerium (służby kaznodziejskiej) na synodzie prowincjonalnym w 1625 r. i skierowany do Kiejdan⁴¹, gdzie objął stanowisko rektora świeżo ufundowanego gimnazjum, wynikał prawdopodobnie z protekcji Krzysztofa Radziwiłła, któremu przysłużył się napisaniem łacińskiego traktatu *Tractatus Politico Iuridicus De Nobilitate et Mercatura* (wyd. 4 między 1619 a 1624), poświęconego radzie miejskiej Rygi w momencie, kiedy jego patron zawierał sojusz z tym miastem przeciw Szwedom. W 1626 r. zakończył swą karierę nauczycielską, a rozpoczął duchowną, jako Adam Raszewski – superintendent żmudzki ordynowany na synodzie 1626 r., działający w latach 1626–1627⁴². W 1628 r. został nauczycielem syna księcia Krzysztofa, Janusza, i (podobno) miał na niego dobry wpływ⁴³.

Adam Rasiusz jest postacią niedocenianą jako filozof. Nas interesuje jako autor *Disputatio XXIV de virtutibus moralibus quae referuntur ad nos ipsos* [podkr. U.A.⁴⁴] *instituenda, favente Deo* (Gdańsk, oficyna Martina Rhode, 1606)⁴⁵ z zakresu etyki politycznej – dyscy-

³⁹ *Iusta funebria Illustrissimo Celssmoque Principi et Domino D. Janussio Radiviliam Birsarum et Dubincarum Duci* [– –], Lubecae ad Chronum Typographia Petri Blasti Kmitae 1626 (K. Estreicher, *Bibliografia staropolska*, t. 26, tom serii III 15, s. 130).

⁴⁰ *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611–1625*, Wilno 1915 (Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae), s. 88, Akta y Sprawy Prowincjalnego Synodu Wieleńskie[g]o w roku 1624 odprawowanego, pkt 16: Strony Pana Rasiusza, „isz ma animum ad Sacrum Ministerium”.

⁴¹ Ibidem, s. 102, pkt 10; s. 106: „Segregati ad ministerium”.

⁴² *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski, Warszawa 2011, s. 1, 4, 9, 11, 18, 20, 22, 31, 32.

⁴³ H. Wisner, *Lata szkolne Janusza Radziwiłła. Przyczynek do dziejów szkolnictwa kalwińskiego na Litwie w pierwszej połowie XVII wieku*, OiRwP, 14, 1989, s. 184.

⁴⁴ Dysertacja była zatem skierowana do członków wspólnoty akademickiej, a w szerszym znaczeniu wszystkich „ludzi pióra”.

⁴⁵ Omawiany starodruk pochodzi z Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie (Vilniaus valstibinė universiteto biblioteka, Retųjų spaudinių skyrius, sygn. III 11136).

pliny szczególnie interesującej teologów i intelektualistów świeckich z kręgu Jednoty Litewskiej, ze względu na dotkliwy dla tego środowiska konflikt między obowiązkami stanowymi wobec Rzeczypospolitej a wymogami etycznymi wynikającymi z nauczania Kalwina i Sturma, nasilający się wraz z postępami kontrreformacji.

Dysputacja Rassiusza wygłoszona została publicznie 6 maja tego roku w Gimnazjum Gdańskim na zgromadzeniu pod prezydencją Bartłomieja Keckermanna (1572–1609) – filozofa, historyka i teologa kalwińskiego, nauczyciela (promotora) Rassiusza, jeszcze przed wydaniem jego zbioru wykładów z zakresu nauczania polityki⁴⁶. Jak wynika z ręcznego dopisku na egzemplarzu, z którego korzystałam, należała do Mikołaja Zienowicza⁴⁷ – była więc znana i czytana w środowisku radziwiłłowskim. Jest dedykowana duchownym i świeckim związanym z dworem birżańskim: Adamowi Talwoszowi⁴⁸, Mikołajowi Zienowiczowi i Marcinowi Broniewskiemu⁴⁹, Janowi Turnowskiemu – starszemu seniorowi Kościoła ewangelicko-reformowanego w Polsce⁵⁰, Franciszkowi Rassowskiemu – superintendentowi tegoż Kościoła w Litwie⁵¹, Korneliuszowi Winholdowi⁵² i Johannowi Mejerowi „peritissimo medico”⁵³, seniorom świeckim

Z odrębnego dopisku na marginesie wynika, że został ofiarowany przez autora K. Zienowiczowi (dalej: *De virtutibus*).

⁴⁶ B. Keckermann, *Systema disciplinae politicae publicis praelectionibus anno MDCVI propositum in Gymnasio Dantiscano*, druk Antonius Wilhelm, Hanoviae 1608, BO, sygn. XVII-721.

⁴⁷ Mikołaj B. Zenowicz (Zienowicz), starosta miński (1610–1618), kasztelan żmudzki (1618–1621), zm. po 7 IX 1621 r., kalwinista.

⁴⁸ Adam Talwosz (Talwojsz), starosta dynemburski i raduński, kasztelan żmudzki (1628), kalwinista, dyrektor synodów Jednoty Litewskiej w latach 1613, 1615, 1617, 1625, *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611–1625*, Indeks, s. 127; H. Lulewicz, *Talwosz (Talwojsz) Adam (zm. 1628)*, PSB, 52, 2019–2021, s. 139–143.

⁴⁹ Marcin Broniewski (1564–1624), wybitny działacz i pisarz polityczny, działacz opozycji antykrólewskiej, uczestnik rokoszu sandomierskiego 1606–1609, brat czeski, zob. J. Byliński, *Marcin Broniewski. Trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III*, Wrocław 1994.

⁵⁰ Jan Turnowski (1567–1629), senior Jednoty braci czeskich, teolog i poeta.

⁵¹ Franciszek Rassiusz (Raszewski), minister zboru sidrańskiego w latach 1611–1623, *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611–1625*, Indeks, s. 123.

⁵² Korneliusz Winhold (Wenhold, Vinhold, Vinold), kalwinista, senior świecki wileński w latach 1611–1625, w: ibidem, s. 5, 12, 13, 26, 34, 44.

⁵³ Johann Meier, senior świecki wileński ze stanu miejskiego 1614 (1615?), ibidem, Indeks, s. 118.

Jednoty Litewskiej, którzy zapewne byli protektorami Rassiusza na pierwszym etapie jego kariery.

Adresaci rozprawki, określani w tytule jako „my”, to oczywiście nie tylko jej słuchacze, ale (domyślnie) wszyscy ludzie wykształceni. Autor wylicza w czterdziestu jeden punktach cnoty odnoszące się do nich samych i do innych ludzi, które powinni oni praktykować – począwszy od naczelnej cnoty roztropności (*prudentia*), „która właściwie porządkuje i komponuje wolę, pragnienia, uczucia, zmysły, a raczej pobudkę, a więc i język człowieka”⁵⁴ (pkt I–II). Roztropności powinna towarzyszyć samokontrola (*temperantia*), która wymaga wyrzeczenia się zbędnych przyjemności (pkt V–VIII), a jej efektem jest zachowanie zdrowia i urody ciała oraz piękno duchowe, przejawiające się w zachowaniu i wzmocnieniu charakteru, osądu i pamięci (pkt IX).

Pomijając stereotypowe zalecenia samokontroli, omówione w punktach od X do XVII (w tym: abstynencję seksualną) oraz cechy autarkii (pkt XXI–XXIII) i skromności (pkt XXIV), odnoszące się do wszystkich przyzwoitych ludzi, wypada zwrócić uwagę na cechy potępiane przez Rassiusza – nadmierną ambicję (pkt XXV) i mizotimię⁵⁵ (pkt XXVI), przejawiającą się w ignorancji i abnegacji, oraz cechy szczególnie przezeń cenione, zalecane (jak się wydaje) szczególnie grupie uczonych. Jako jedną z najcenniejszych cnót, które powinni oni pielęgnować, zaleca on autarkię (domyślnie niezależność intelektualną) w punkcie XX, *magnanimitas* i *maiestas* (pkt XXVII–XXIX), cnoty przypisywane przez Arystotelesa w *Etyce Nikomachejskiej* „ludziom wielkim”⁵⁶. Oznacza to jednoznaczne zerwanie z zarezerwowaniem tych wartości dla „urodzonych” i „princepsów”, i przyznanie prawa do samodoskonalenia się intelektualnego i etycznego – a więc wolności intelektualnej – każdemu człowiekowi.

Cała rozprawka utrzymana jest w duchu etyki filozoficznej; nie ma podstaw, by zaliczyć ją do kalwińskiej etyki teologicznej⁵⁷. Na szczególne

⁵⁴ „Virtus ergo ethica particularis est quae voluntatem, cupiditates, affectus, sensus, loco motivam atque adeo lingua hominis recte disponit et componit ad certum aliquod et particulare objectum”, A2.

⁵⁵ Greckie μίζοτιμία – półśrodkowość.

⁵⁶ Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, tł., wstęp i koment. D. Gromska, Warszawa 2011, ks. IV, rozdz. 2: *O poczuciu własnej wartości, czyli uzasadnionej dumie i człowieku słusznie dumnym*, s. 154–158.

⁵⁷ Termin „teologia moralna” bywa utożsamiany z pojęciem „etyka teologiczna”, niektórzy teolodzy katolicy opowiadają się jednak za rozróżnieniem tych terminów jako nazw odrębnych dyscyplin. Teolodzy protestanccy posługują się głównie drugim terminem, kładąc przy tym nacisk na odrębność etyki teologicznej od

podkreślenie zasługuje fakt, że wśród zalecanych cech znalazła się *tollerantia* (pkt XXXIII), którą autor definiuje jako „cierpliwość, dzięki której znosimy ze spokojem i opanowaniem, w imię uczciwości, wszystkie dolegliwości, których nie możemy usunąć, nawet wojnę”⁵⁸, bez żadnych podtekstów religijnych. Istotnie – charakterystyczną cechą dworu birżańskiego i klienteli radziwiłłowskiej była w tym okresie wielowyznaniowość, czego najlepszym dowodem jest kariera arianina Samuela Przypkowskiego.

Podsumowując drogę życiową Rassiusza, można stwierdzić, że wyjątkowo długo bronił swej (względnej) wolności intelektualnej, realizując się jako nauczyciel, a unikając kariery duchownej i wynikającej z niej cenzury pisanych przez duchownych ewangelickich tekstów oryginalnych oraz tłumaczeń. Na wolność egzystencjalną nie miał szans bez patronatu radziwiłłowskiego. Dzięki temu patronatowi uzyskał sprawczość polityczną nieosiągalną dla przeciętnego scholarchy, a poprzez objęcie opieki naukowej nad młodym Januszem Radziwiłłem mógł mieć wpływ na kształtowanie jego formacji jako człowieka i przyszłego „princepsa”. Bilans strat i zysków w utrzymaniu autonomii i autarkii człowieka uczzonego można w jego wypadku ocenić korzystnie. Jako filozof i etyk zasługuje Rassiusz (Rasowski) niewątpliwie na większe docenienie i pogłębione badania swojej twórczości.

Obraz poglądów intelektualistów należących do środowiska gimnazjum kiejdańskiego dopełnia *Disputatio ethica de nobilitatae* (1638)⁵⁹ napisana przez księdza Jana Dominika⁶⁰ na użytek publicznej dyskusji pod prezydencją jego rektora Marcina Matysewicza⁶¹, dedykowana

etyki filozoficznej, zob. *Etyka teologiczna a etyka filozoficzna*, w: W. Benedyktowicz, *Co powinniśmy czynić. Zarys ewangelickiej etyki teologicznej*, wyd. 2 popr. i uzupełn., Warszawa 1993, s. 9–10.

⁵⁸ A. Rassius, *De virtutibus*, XXXVII, A3: „Patientia est Tolerantia, quae omnes ad veritates et dolores, quos non possumus, honestatis causa causa tranquilla et composita mente perferimus” (tł. U.A.).

⁵⁹ J. Dominik, *Disputatio ethica de nobilitatae*, Lubecae: in officinae Joannis Kmitae, 1638, BN, sygn. XVII 3. 5796.

⁶⁰ Ks. Jan Dominik, minister lubecki, człowiek wykształcony, delegowany wraz z ks. Samuelem Lenartowiczem przez synod prowincjonalny wileński (1620) do przejrzenia i dopuszczenia do druku nowego wydania Katechizmu Heideberskiego w tłumaczeniu ks. Jana Lenartowicza, *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611–1625*, Indeks, s. 112.

⁶¹ Marcin Matysewicz, ks. (1638), minister zboru szylańskiego (1649), konsenior wileński, pełnił obowiązki superintendenta wileńskiego (1649–1652), superintendent nowogrodzki od 1652 r., pisarz na synodzie wileńskim 1645, 1648,

Piotrowi Kochlewskiemu⁶², zaufanemu doradcy księcia Radziwiłła, „kasztelana wileńskiego” (!)⁶³ i Fineasowi Gojskiemu⁶⁴, „obsequiorum meorum promptitudine, in aeternum prosequendo”. „Dysputacja” zawiera ujętą w trzydziestu punktach apologię szlachectwa z cnoty bez względu na pochodzenie społeczne, a w konkluzji do Frycza Modrzewskiego, wymienionego w punkcie XXX z imienia i nazwiska. Co więcej, w punkcie IV autor odchodzi od standardowego podziału na stany społeczne na rzecz kwalifikacji moralnej i wyróżnia trzy rodzaje ludzi: *homines terrae* – zaprzątniętych troskami ziemskim mimo posiadania zanego rodowodu i bogactw, ludzi nieba, *homines litterati* (ludzie pióra, wykształceni) i *homines Dei* – mężowie Boży, kapłani i prorocy, którzy przez czystość życia przenieśli się do świata intelektualnego⁶⁵. Prawdziwie szlachetni (czyli prawdziwa szlachta) dzielą się na szlachtę z ciała, ducha i fortuny⁶⁶.

Bezwzględny prymat przypisuje ks. Dominik szlachectwu moralnemu (*nobilitas moralis*), odznaczającemu się nawykiem cnoty połączonym z praktykowaniem literatury i muzyki⁶⁷, przy czym w jego ramach wyróżnia szlachetność chrześcijańską (*nobilitas christiana*)

Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1638–1655, red. M. Liedke, P. Guzowski, Warszawa 2023, Indeks, s. 304.

⁶² Piotr Kochlewski, podstoli wilkomierski (1634–1635), wojski brzeski (1635), sędzia ziemski brzeski-litewski (1638), koadiutor aktora (pełnomocnika sądowego) Jednoty Litewskiej (1636), *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1638*, Indeks, s. 182; Z. Trawicka, *Kochlewski Piotr h. Falkenheim (zm. 1647)*, PSB, 13, 2017–2019, s. 216–217.

⁶³ Błędnie, poprawnie Krzysztofa Radziwiłła hetmana polnego, a potem wielkiego i wojewody wileńskiego.

⁶⁴ Fineas Gojski, superintendent ruski do 1625 r., minister w Świętym Jeziorze w 1627 r. i Kojdanowie w latach 1631–1638, *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1638–1655*, Indeks, s. 294.

⁶⁵ J. Dominik, *Disputatio ethica*, IV, A2: „Quandoquidem tria sunt hominum genera [– –] Homines terrae sunt omnes qui ad cura terrenas, corporis voluntate, sunt proiecti licet prosapa et opibus polleant. Homines coeli sunt literati [– –]; homines Dei, sunt sacerdotes et prophetae, qui vitae puritate magnitudine, a sensibus se iuncti, in mundum intellectualem, demigrarum, in Angelorum Civitatem in scripti. **Et has vera Nobilitas** [podkr. U.A.]. Proinde illis, Nobilitate quoque varie distinguantur”.

⁶⁶ Ibidem, V, A3: „qua propter est Nobilitas, alia est animi, alia Corporis, alia Fortunae. Ad Nobilitatem animi, pertinet Nobilitas Divina, ac Moralis”.

⁶⁷ Ibidem, VII, A3: „Nobilitas moralis, est habitus virtutis, arte et usu comparatus. Nihil enim magis nobilitatem ornat, quam virtus lit(er)is et musis comitata. Hinc notum est illud iuvenalis, nobilitas sola est, atque unica virtus, paulo post susius (:) suius”.

i filozoficzną (*nobilitas philosophica*)⁶⁸. Prymarną rolę przyznaje szlachetności chrześcijańskiej, polegającej na silnej wierze w Chrystusa jako wyzwoliciela od grzechów i na silnej wierze⁶⁹. Szlachectwo filozoficzne odpowiada natomiast kryteriom przypisywanym w literaturze „szlachectwu z cnoty”⁷⁰ i ducha – osobistemu, niezwiązanemu z kondycją społeczną danej osoby, polegającemu na praktykowaniu cnoty, pogardzie dla fałszu i wykształceniu. Miano „szlachty filozoficznej” przypisuje zatem ludziom wykształconym, a wśród nich intelektualistom związanym akademią kiejdańską. Następnie przypomina, że przywileje nadawane przez władcę dotyczyły „ludzi piśmiennych”⁷¹, zgodnie z zasadą starożytnych Rzymian, że szlachectwo jest córką wiedzy, a wiedza uszlachetnia tych, którzy ją posiadają⁷². Dopiero potem wymienia szlachtę „z ciała” (*nobilitates corporis*)⁷³ – czyli z urodzenia, której cnota wynika z potwierdzonego przynajmniej przez trzy pokolenia pochodzenia ze stanu szlacheckiego i odpowiedniego bogactwa rodziny⁷⁴. Sceptycyzm co do posiadania przez tę szlachtę cnoty (wrodzonej lub nie) prowadzi do zakwestionowania w punkcie XI uprzywilejowanej pozycji szlachty polskiej (*nobilitas nostra*). Istnieją wprawdzie szlachetnie urodzeni, którzy wywodząc się od starożytnych i sławnych poprzedników, idą w ich ślady i żyją pełnią cnoty⁷⁵, ale samo urodzenie nie wystarczy, żeby ustanowić szlachectwo⁷⁶.

⁶⁸ Ibidem, VIII, A3: „Ac nobilitas moralis, vendicat sibi 1. Christianam, 2. Philosophicam nobilitatem”.

⁶⁹ Ibidem, VIII, A3–A3ver.: „Christiana nobilitas est nobilissima cognitio, Christum esse liberatorem, donari spiritu, non servire peccatis, in fide fortem esse”.

⁷⁰ Ibidem, VIII, A3–A3ver.: „Philosophica est virtutibus clarum esse, Doctrina praelucere, despiciere fordida etc. Haec non tam personas hominum, nec conditiones, quam animas respicit, at virtutes”.

⁷¹ Zwanych przez J. Sturma *nobilitas literata*, w: idem, *Institutionis literatae sive de discendi atque docendi ratione*, s. 301–354.

⁷² Ibidem, IX, A3ver.: „Verissimum est illud, nobilitas est scientia filia, ac scientia possesores, suos nobilitat”.

⁷³ Ibidem, X, A3ver.–A4: „Nobilitas corporis, seu naturalis, est praeminentia natalium, maxime vero virtutis optima et singularis. Inprimis est ex virtute generis, aut congrua quada facultate alicuius familiae, viros ingenuos; ad virtutem faciles procreandi, multorum, et ad minimum trium successione confirmata”.

⁷⁴ Ibidem, X, A3ver.–A4: „Inprimis est ex virtute generis, aut congruam facultates alicuius familiae, viros ingenuos; ad virtutem faciles procreandi multorum et ad minimum trium successione confirmata”; ibidem, A4–A5.

⁷⁵ Ibidem, XI, A4: „Nobilitas enim Maiorum nostrorum, cavere non iubet, ne a virtute et laude antecessorum degeneramus”.

⁷⁶ Ibidem, XII, A4: „Verum enim vero hic ortus, ad nobilitatem conconstituendam non sufficit”.

Uzasadnia to twierdzenie, przytaczając przykłady karier rodów plebejskiego pochodzenia w dziejach Rzymu⁷⁷ i Polski⁷⁸.

W punktach od XVI do XXX Jan Dominik, odwołując się do pisarzy starożytnych⁷⁹ oraz (dość przypadkowo dobranych⁸⁰) autorytetów z dziejów Grecji i Rzymu, rozwija argumentację na rzecz promowania na urzędy publiczne ludzi odznaczających się szlachetnością, a nie pochodzeniem. Cały jego wywód, oparty na identyfikacji prawdziwej szlachty z szlachetnością, można by potraktować jako popis oratorski, obliczony na pochlebienie słuchaczom – rektorowi, kuratorowi (Piotrowi Kochlewskiemu) oraz nauczycielom i uczniom szkoły kiejdańskiej. Spośród nich ci, którzy byli pochodzenia plebejskiego, ze względu na skąpe uposażenie duchownych ewangelicko-reformowanych nie mieli możliwości cieszenia się realną wolnością egzystencjalną związaną z posiadaniem dóbr ziemskich, z której korzystali należący do grona intelektualistów radziwiłłowskich szlachcice⁸¹. Pochlebna ocena środowiska ludzi wykształconych i praktykujących nauczanie mogła zatem być obliczona na wzbudzenie w nich dumy zawodowej i stanowić rekompensatę realnej mizarii.

Ponadto pod patronatem radziwiłłowskim klienci – intelektualiści mogli rzeczywiście czuć się na tyle wolni, by negocjować monopol na prawo do szlachetności szlachty ziemiańskiej. Jest kwestią otwartą, czy w negatywnej ocenie „szlachty naszej” wyrażali poglądy własne, czy także magnackich protektorów. Wydaje się, że (przynajmniej zdaniem Wolana) ludzie rezygnujący z własnych poglądów w nadziei pozyskania łaski patrona byli uznawani za godnych pogardy nie tylko przez szlachtę obywateli, ale i we własnym środowisku. Co więcej, intelektualiści objęci patronatem Radziwiłłów i należący do ich stronnictwa politycznego, ale pracujący na zapleczu, anonimowo, mogli cieszyć się większą wolnością wypowiedzi niż patroni⁸², zmuszeni w swej

⁷⁷ Ibidem, XVIII, B1ver.–B2: Flawiusze; XXI, B2ver.: Gajusz Mariusz.

⁷⁸ Ibidem, XVIII, B2: przykład Piasta, mieszczanina kruszwickiego, syna Kościka (!), protoplasty polskiej dynastii królewskiej.

⁷⁹ Ibidem, XVI, B1: Sokratesa, Seneki, Apulejusza, Plutarcha.

⁸⁰ Ibidem, XXI, B2ver.: tyran grecki Falaris; XXIII, B3: Scypion Afrykański.

⁸¹ Z ograniczeniami, bo Piotrowi Kochlewskiemu, mimo dzierżenia przez niego dóbr i pełnienia urzędów ziemskich oraz funkcji posła sejmowego (na sejm zwyczajny i nadzwyczajny w 1635 r., sejmy 1637, 1638, 1639 i 1640 r.), odmówiono wyboru na marszałka sejmowego w 1635 r. jako słudze radziwiłłowskiemu.

⁸² Zob. L. Szczucki, *Andrzej Dudycz: młodość i początki kariery*, „Kwartalnik Historyczny”, 114, 2007, 4, s. 8, o analogicznej sytuacji w otoczeniu kardynała

działalności politycznej do pochlebiania „panom braciom” w imię równości stanowej. Najwybitniejsi z nich, sekretarze radziwiłłowscy, byli współautorami – lub, jak chce Mariola Jarczykowa⁸³, autorami – programu ideowego oficjalnych pism i mów funkcjonujących pod firmą Radziwiłłów w życiu publicznym.

Za najwybitniejszego z nich uważa się Samuela Przypkowskiego⁸⁴, edukowanego na zagranicznych uniwersytetach w Altdorfie (1614–1616) i Lejdzie (1616–1618), który po odbyciu w 1618 r. podróży do Londynu i Paryża około 1621 r. związał się trwale z dworem Radziwiłłów birżańskich – najpierw z hetmanem polnym litewskim Krzysztofem, potem z księciem Bogusławem. Przypkowski był gorliwym obrońcą wolności intelektualnej i wolności wypowiedzi oraz popularnym wśród szlachty małopolskiej parlamentarzystą – mimo że był arianinem. W swoim wystąpieniu na sejmiku województwa krakowskiego w Proszowicach w 1637 r. w obronie Samuela Bolestraszyckiego, skazanego przez Trybunał Koronny za przekład książki francuskiego teologa kalwińskiego Pierre’a de Moulin *Héraclite ou de la vanité et la misère de la vie humaine* pt. *Heraklit, albo o próżności*, dedykowanej Annie Wazównie, siostrze króla Zygmunta III, sformułował w związku z tą sprawą nieco odmienną od Wolana definicję wolności, wynikającej z naturalnych praw szlachcica jako człowieka, ale traktowanej nie w kategoriach politycznych, lecz autonomii i szczęścia jednostki, bowiem „trzy znaki *felicitatis civium in omni Republica*. Naprzód, kiedym wolny. Druga, kiedym bezpieczny. Trzecia, kiedym w honorze cały”⁸⁵. Godność, wolność i honor to trzy tradycyjne wartości etosu rycerskiego, pielęgnowanego jeszcze w pierwszej połowie XVII w. przez ludzi aktywnych w życiu publicznym, także klientów magnackich.

Reginalda Pole’a, skupiającego „grono wybitnych intelektualistów i duchownych, wyrażających niekiedy poglądy daleko bardziej radykalne niż ich protektor”.

⁸³ M. Jarczykowa, *Problemy autorstwa dokumentów z kancelarii Radziwiłłów birżańskich z pierwszej połowy XVII wieku*, Katowice 1994 (Prace Bibliologiczne Uniwersytetu Śląskiego), s. 57–68.

⁸⁴ Z. Ogonowski, J. Tazbir, *Przypkowski Samuel (ok. 1592–1670)*, PSB, 29, 1986, s. 227–232; por. L. Szczucki, *Samuel Przypkowski – myśliciel polskich arian*, polskieradio.pl, 19 VI 2016.

⁸⁵ *Uniżona prośba do Króla Jego Mości Pana Naszego Miłościwego i Rzeczy Pospolitej na sejm walny roku MDCXXVII nomine dissidentium in Religione w uciskach ich pisana*, w: *Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów*, oprac. U. Augustyński, Warszawa 2013, dok. 15, s. 390.

*

Zarysowana w tym artykule kwestia, czy i w jakim zakresie oba zakresy wolności: polityczny i jednostkowy, egzystencjalny i intelektualny, można było pogodzić i jak zależność finansowa i podległość służbowa wpływała na poglądy polityczne intelektualistów w służbie radziwiłłowskiej pozostaje dyskusyjna i wymaga dalszych badań. Na przykładzie prezentowanych w nim intelektualistów objętych patronatem Radziwiłłów birżańskich można jednak odrzucić ocenę Stanisława Kota postawy Wolana jako wysłannika Radziwiłła na sejm lubelski 1569 r., który odradzał swemu mocodawcy przyjazd do Lublina, widząc, że jego antyunijne stanowisko traci poparcie innych panów litewskich i ruskich: „nie trzeba tłumaczyć Wolana, iż pochodząc z Korony, tak się w służbie Radziwiłłowskiej zsolidaryzował ze stanowiskiem swego pana zsolidaryzował przeciwko unii: to było wówczas objawem zwyczajnym”⁸⁶. W świetle nowszej literatury przedmiotu należałoby raczej tłumaczyć Kota za naiwne założenie, że wszyscy Koroniarze byli prounijni, a słudzy i klienci automatycznie podzieliali poglądy patronów z tytułu zależności służbowej.

Intelektualiści w służbie Radziwiłłów mogli realnie (choć niejawnie) wpływać na kształtowanie programu stronnictwa radziwiłłowskiego uzgodnienia porządku prawnego z moralnym oraz faktycznej realizacji zasad Konfederacji warszawskiej z 1573 r. w czasie bezkrólewia po śmierci Zygmunta III Wazy w 1632 r. Samuel Przyppkowski nie był w Rzeczypospolitej znany jako teolog i autor *Rozprawy o pokoju i zgodzie w Kościele*⁸⁷ oraz pisarz o międzynarodowej sławie, lecz jako agent Krzysztofa Radziwiłła do wszelkich poruczeń – od dostarczania wiadomości z zagranicy do załatwiania zakupów towarów luksusowych. Dzięki odnalezieniu autografu „Punktów zebranych z konstytucyj przez pana Przyppkowskiego”⁸⁸ mamy jednak pewność, że właśnie on (obok Piotra Kochlewskiego) był autorem argumentacji

⁸⁶ Wstęp do A. Wolan, *De libertate* (2010), s. 16.

⁸⁷ S. Przyppkowski, *Dissertatio de pace et concordia ecclesiae*, drukarnia G. Philadelphus, Amsterdam 1628; wyd. następne: 1630; tł. ang.: London 1653; tł. niem. pt. *Von dem Friede und Einträchtigkeit der Kirchen* (egz. nieznan); edycja współczesna: Samuelis Przypcovii, *Dissertatio de pace et concordia Ecclesiae*, recensit in linguam Polonam vertit M. Brożek, praefatione instruxit, versionem Polonam recognovit S. Ogonowski, Warszawa–Łódź 1981.

⁸⁸ AGAD, AR, dz. II, dissoluta, nr 340, s. 1–4, „Punkty de modus interregni ręką S. Przyppkowskiego”.

prawnej na rzecz zmiany zasad elekcji nowego władcy, a tym samym istotnej korekty ustroju i wolności politycznej w Rzeczypospolitej⁸⁹.

Opozycyjne wobec projektu elekcji reprezentacyjnej stanowisko stronnictwa radziwiłłowskiego wynikały nie tyle z przekonania o „równości szlacheckiej”, co z odmiennego na Litwie i w Koronie pojmowania znaczenia patronatu⁹⁰. Jak wynika z przytoczonych wyżej przykładów, patronat radziwiłłowski dawał szansę kariery politycznej oraz awansu społecznego utalentowanym plebejuszom – zgodnie z programem nakreślonym przez Wolana. W wielowyznaniowym środowisku dworu birżańskiego zbędny był nikodemizm i ukrywanie rzeczywistych uczuć⁹¹.

W czasach Krzysztofa Radziwiłła arianie współpracowali z kalwinistami bez kontrowersji. Za „panowania” jego syna Janusza, ożenionego z Katarzyną Tęczyńską, dołączyli do nich katolicy – wbrew stanowisku synodów, usiłujących bronić ortodoksji wyznaniowej. Wynikało to z ciągłości tradycji tolerancji wyznaniowej i humanistycznego patronatu, utrzymującej się w środowisku birżańskim jeszcze w pierwszej połowie XVII w. wbrew czarnej wizji skonfesjonalizowanej w duchu Trydentu Rzeczypospolitej.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłowskie, dział II, dissoluta, nr 340, Punkty de modus interregni ręką S. Przytkowskiego (s. 5) i nieznanego kopisty (s. 1–4)

⁸⁹ Zob. U. Augustyniak, *Magnate Projects of Electoral Reform During the Reign of Sigismund III and the Potential Effects of Their Implementation*, „Eastern European Historical Review”, 7, 2024: *Royal Free Elections in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Political Games, Social Communication, Diplomacy*, ed. by A. Ziober, A. Boccolini, s. 61–81, <https://www.easterneuropeanhistory.eu/it/2022/01/24/submissions-eehr-n-7-2024>.

⁹⁰ Zob. eadem, *Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Problemy badawcze*, „Kwartalnik Historyczny”, 59, 2002, 1, s. 97–110.

⁹¹ Zob. L. Szczucki, *Andrzej Dudycz*, s. 10: o konieczności starannego ukrywania swych rzeczywistych uczuć przez młodego Dudycza przed członkami rodziny kardynała Reginalda Pole’a, z którymi utrzymywał bliskie stosunki, mimo że byli zwolennikami eksterminacji herezji.

Źródła drukowane

- Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611–1625*, Wilno 1915 (Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae)
- Dominik J., *Disputatio ethica de nobilitatae*, Lubecae: in officinae Joannis Kmitae, 1638, BN, sygn. XVII 3. 5796
- Rassius A., *Disputatio XXIV de virtutibus moralibus quae referuntur ad nos ipsos instituenda, favente Deo*, Dantisci: in officina Martini Rhodi, 1606, Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie, Dział rzadkich druków (Vilniaus valstibinė universiteto biblioteka, Retųjų spaudinių skyrius), sygn. III 11136
- Sturm J., *De educatione principum libellus*, w: *Institutionis literatae sive de dicendi atque docendi ratione*, t. 1 (Tomus primus Sturmianis, współautor Henryk Strobant), Thoruni Borussurom: Melchior Nehring, 1586, s. 275–300, BK, sygn. St. D, Cim.Qu. 1586, BK, sygn. sygn. St. D, Cim.Qu.2035
- Volan A., *De principe et propriis eius virtutibus*, Dantisci: officina Mathei Rode, 1608, BO, sygn. XVII 700 II
- Volan A., *Oratio funebris in laudem generosi et magnifici domini D. Ioannis Abramouicji, Palatinis Smolenscensis, Capitanei lidensis ac vendendis* [– –] *scripta annotore Andrei Volano*, Lubcz: Jan Kmita, 1596, BK, sygn. 11105 SDr.
- Wolan A., *De libertate politica sive civili / O wolności Rzeczypospolitej albo szlacheckiej*, tł. S. Dubingowicz, Wilno 1606, wyd. i oprac. [jako *O wolności Rzeczypospolitej albo Ślacheckiej*] M. Eder, R. Mazurkiewicz, red. W. Uruszcak, Warszawa 2010

Opracowania

- Augustyniak U., *Magnate Projects of Electoral Reform During the Reign of Sigismund III and the Potential Effects of Their Implementation*, „Eastern European Historical Review”, 7, 2024: *Royal Free Elections in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Political Games, Social Communication, Diplomacy*, ed. by A. Ziober, A. Boccolini, s. 61–81, <https://www.easterneuropeanhistory.eu/it/2022/01/24/submissions-eehr-n-7-2024>
- Augustyniak U., *O przyjaźni. Przyczynek do badania stosunków klientarnych*, w: *Necessitas et ars. Studia staropolskie dedykowane Profesorowi Januszowi Pelcowi*, t. 2, red. B. Otwinowska, A. Nowicka-Jeżowa, J. Kowalczyk, A. Karpiński, Warszawa 1993, s. 121–129
- Augustyniak U., *Patronat intelektualny Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Filozofowie Rzeczypospolitej w kulturach Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Konteksty geograficzne i koncepcyjne*, red. S. Huber, D. Viliūnas, Warszawa 2025 (Polonica Philosophica Orientalia, t. 3), cz. 1, s. 3–25

- Bagińska E., *Edukacja kaznodziejów ewangelicko-reformowanych na Litwie w XVII wieku*, „Studia Podlaskie”, 20, 2012, s. 55–74
- Dziechcińska H., *Kultura literacka w Polsce XVI i XVII wieku*, Warszawa 1994
- Hintz M., *Etyka indywidualna i społeczna Jana Kalwina*, w: *W nurcie myśli Jana Kalwina*, red. J. Budniak, P. Jaskóła, R. Porada, Opole 2009 (Eku-
menizm i Integracja, t. 22)
- Jarczykowa M., *Problemy autorstwa dokumentów z kancelarii Radziwiłłów birżańskich z pierwszej połowy XVII wieku*, Katowice 1994 (Prace Bibliologiczne Uniwersytetu Śląskiego)
- Jarczykowa M., „Hojna dłoń” czy „skurczona ręka”? O materialnych aspektach mecenatu staropolskiego, w: *Liber amicorum Professoris Joannis Malicki*, red. D. Rott, P. Wilczek współudz. B. Stuchlik-Surowiak, Katowice 2011, s. 127–137
- Mrowcewicz K., *Czemu wolność mamy? Antynomie wolności w poezji Jana Kochanowskiego i Mikołaja Sępa Szarzyńskiego*, Warszawa 1987
- Pietrzyk-Reeves D., *Ład Rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna szesnastego wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków 2012
- Szczucki L., *Andrzej Dudycz: młodość i początki kariery*, „Kwartalnik Historyczny”, 114, 2007, 4
- Szczucki L., *Samuel Przytkowski – myśliciel polskich arian*, polskieradio.pl, 19 VI 2016
- Tworek S., *Programy nauczania i prawa gimnazjum kalwińskiego w Kiejdanach z lat 1629 i 1685*, OiRwP, 15, 1970, s. 223–236

The Scope of Freedom of Intellectuals under the Patronage of the Birža Radziwiłł in Relation to Professor Lech Szczucki's Research on the Intellectual History of the Early Modern Era

Based on the analysed sources, the author concludes that intellectuals who operated under the patronage of the Radziwiłłs in the first half of the seventeenth century did not lose their intellectual freedom; in fact, they could safely express views that were more radical than those of their patrons and criticise the nobility for their ignorance from the superior position of educated people, the “philosophical nobility” not involved in political activity. Andrzej Wolan, and later the Evangelical-Reformed clergy, teachers of the Kiejdan Gymnasium, took pride in their association with the educated elite, despising the “nobly born” *ignorami*. Contrary to their patrons, they did not have to hide their sense of superiority over the “noble commoners” under the pretence of maintaining equality of status. In the case of the Radziwiłł

secretaries, they additionally gained opportunities for political agency by taking an active part in creating the political programme of the Radziwiłł party – something they could not have achieved by choosing a “landowning existence”. As the biographies of Samuel Przykowski and Peter Kochlewski demonstrate, they maintained their authority among their noble brethren. They actively participated in regional assemblies and served as members of parliament, despite not being affiliated with the Catholic faith. Overall, they enjoyed greater intellectual freedom than the landed nobility, who had to modify their opinions to align with local views out of fear of being ostracised.

Urszula Augustyniak – prof. dr hab., emerytowany profesor na Wydziale Historii Uniwersytetu Warszawskiego (dawnej: Instytut Historyczny). Zainteresowania naukowe: historia kultury i społeczeństwa w Rzeczypospolitej Obojga Narodów epoki nowożytnej na tle Europy Środkowo-Wschodniej – szczególnie literatura plebejska, funkcjonowanie dworu królewskiego, patronat i klientelizm w kręgu Radziwiłłów birżańskich, stosunki wyznaniowe, relacje szlachty z duchowieństwem katolickim, propaganda i informacja.

Urszula Augustyniak – professor emerita of the Faculty of History (the former Institute of History), University of Warsaw. Academic interests: history of culture and society in the Polish-Lithuanian Commonwealth of the early modern era against the background of Central and Eastern Europe – especially plebeian literature, functioning of the royal court, patronage and clientelism in the milieu of the Birża Radziwiłłs, religious relations, relations of the nobility with the Catholic clergy, propaganda and information.

E-mail: u.augustyniak@onet.eu